

Правові позиції Європейського Співтовариства щодо жорстокого поводження з людиною в органах досудового розслідування

В.Ю. Горєлова

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

Досліджено зміст категорії «жорстоке поведження з людиною» в полі правових позицій Європейського суду з прав людини.

***Ключові слова:** Європейський суд з прав людини, рішення Європейського суду з прав людини, жорстоке поведження з людиною, катування, затримана особа, права людини.*

Исследовано содержание категории «жестокое обращение с человеком» в поле правовых позиций Европейского суда по правам человека.

***Ключевые слова:** Европейский суд по правам человека, решения Европейского суда по правам человека, жестокое обращение с человеком, пытки, задержанное лицо, права человека.*

In this article the investigates the content category of «abuse of human rights» in the area of the legal positions of the European Court of Human Rights.

***Keywords:** European Court of Human Rights, practice of the European Court of Human Rights in abuse human rights, torture, the detainee and human rights.*

Постановка проблеми

З огляду на останні події на території нашої держави можна з упевненістю стверджувати що Україна є сильною країною з потужним громадянським суспільством і спроможністю обирати власну долю. Так, ще в березні 2014 р. уряд ухвалив програму діяльності Кабінету Міністрів, спрямовану на забезпечення захисту прав людини і діяльності інституту безкоштовної юридичної допомоги, запровадженого у 2011 році. Україна вживає всіх заходів для забезпечення основних прав і свобод на територіях, окупованих і анексованих Росією, а також проводить розслідування актів жорстокого поведження, катувань, викрадення або смерті. Однак 6 листопада 2014 р. Комітет експертів ООН проти катувань висловив стурбованість з приводу повідомлень про застосування катувань і факти жорстокого поведження із затриманими; порушувалося питання про жорстокість посадових осіб правоохоронних органів та значне збільшення смертності й само-

губств у місцях позбавлення волі протягом останнього року. Стурбованість експертів викликав також стан здоров'я ув'язнених. Було підкреслено, що погіршення здоров'я під час перебування у в'язниці може розглядатися як акт жорстокого поведження з людиною.

Україна, ратифікувавши 17 липня 1997 р. Конвенцію про захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція), зобов'язалася дотримуватись її положень, а отже, повинна привести внутрішнє законодавство у відповідність із цим актом. Утім аналіз рішень Європейського суду з прав людини свідчить, що переважною більшістю проблем, що стали причиною порушень Україною прав людини, гарантованих Конвенцією, є жорстоке поведження з людиною в органах досудового розслідування. Дослідження винесених Судом рішень проти України дають змогу також стверджувати, що існують деякі невідповідності національного законодавства щодо сприймання суті та змісту

«жорстокого поводження» в кримінальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання жорстокого поводження з людиною висвітлюється в щорічних доповідях Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, доповідях представників неурядових організацій (Харківська правозахисна група та Українська гельсінська спілка з прав людини), а також рішеннях Європейського суду з прав людини. Проблематика жорстокого поводження з людиною досліджувалася у працях К.В. Катеринчук, Є. Ю. Захарова, А. П. Бущенко та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Статистичні данні, зібрані правозахисними організаціями, свідчать про те, що з моменту дії нового Кримінального процесуального кодексу України частково відбулися деякі позитивні зміни, а саме: число в'язнів в СІЗО зменшилася вдвічі, а також зменшилася загальна кількість засуджених. Однак новий КПК України практично не вплинув на ситуацію з жорстоким поводженням з особою, оскільки залишаються невизначеними дії, що підпадають під категорію «жорстоке поводження з особою».

Формулювання цілей статті

Мета статті – на основі аналізу змісту доповідей правозахисних організацій і рішень Європейського суду з прав людини визначити суть і зміст категорії «жорстоке поводження з особою», що є підставою для відповідальності держави на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження

Можна вважати, що з 22 лютого 2014 р. в Україні розпочався новий етап її історії. Старий режим, що узурпував владу, грубо порушуючи права людини, був переможений, однак протистояння йому, на жаль, забрало життя понад 100 осіб, які загинули в центрі столиці від куль снайперів і «Беркуту». Ці події засвідчили, що на-

род втомився від жорстокого поводження, продемонструвавши, що справедливість, честь і гідність важать більше, ніж власне життя.

Відповідно до ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» [1].

Керуючись аналізом рішень Європейського суду можна стверджувати, що переважною більшістю порушень Україною прав людини, гарантованих Конвенцією, є жорстоке поводження з людиною в місцях досудового утримання осіб під вартою. На цьому також наголошував голова Європейського суду, уточнивши, що «численними є заяви щодо катувань у правоохоронних органах та порушення під час проведення розслідувань за статтями 2 та 3 Конвенції». Окрім того, голова Європейського суду нагадав, що в рішенні у справі «Кучеренко проти України» Європейський суд закликав українську владу розробити стратегію зміни законодавства про досудове утримання особи під вартою, урахувуючи велику кількість рішень проти України, у яких визнається порушення ст. 5 Конвенції [2, с. 17]. Спробою змін у цьому напрямі можна назвати Спільний наказ МВС і Мін'юсту України від 26 березня 2013 р. «Про заходи стосовно дотримання вимог законодавства при затриманні без ухвали слідчого судді, суду осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та при обранні стосовно підозрюваних запобіжного заходу – тримання під вартою під час кримінального провадження» [3], а також Наказ МВС України від 7 серпня 2013 р. «Про питання діяльності комісій з етики та службової дисципліни органів внутрішніх справ», відповідно до якого (п. 3.3) однією з основних функцій вказаної комісії є участь в організації заходів індивідуальної профілактики, роз'яснювальної та виховної роботи з працівниками ОВС з метою запобігання вчиненню ними порушень законності, службової дисципліни, вимог антикорупційного законодавства, правил поведінки та професійної етики, а також

скоєнню вчинків, які дискредитують органи внутрішніх справ України [4]. Відповідно у п. 1.6. наказу від 26 березня 2013 р. встановлено, що протягом 10 діб з дня виявлення порушення вимог кримінального процесуального законодавства повинно бути організовано в установленому порядку проведення службових розслідувань у випадках: коли затримання особи тривало довше, ніж це необхідно; неповідомлення або несвочасного повідомлення слідчим, іншою службовою особою затриманій особі, підозрюваній у вчиненні злочину, про підстави затримання та про те, в учиненні якого злочину вона підозрюється, а також нероз'яснення її права мати захисника, отримувати медичну допомогу, надавати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри щодо неї; неповідомлення про затримання особи та місце її перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи; невручення негайно затриманому копії протоколу про затримання під підпис, а також у разі ненадіслання такого протоколу прокуророві; звільнення з ІТГ затриманої особи, підозрюваної в учиненні злочину, безпосередньо слідчим або службовою особою, відповідальною за перебування затриманих, без подання слідчим клопотання прокурору про обрання запобіжного заходу; звільнення підозрюваних з-під варти через невнесення слідчим за погодженням з прокурором клопотання про продовження строку тримання під вартою в порядку, установленому Кримінальним процесуальним кодексом України; ухвалення судом виправдувального вироку, прийняття прокурором постанови про закриття кримінального провадження у зв'язку з відсутністю події кримінального правопорушення або відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення щодо особи, яка трималася під вартою [3]. Разом з цим, опитування адвокатів протягом 2013 р. виявило широке використання працівниками ОВС таких незаконних дій, як фальсифікація часу затримання, проведення досудового розслідування та збору доказів щодо особи, не інформуючи її про це, перешкоджання інформуванню адво-

ката, несвоєчасне інформування адвоката про проведені слідчі дії, вчинення тиску на людину з метою відмови її від послуг адвоката та здійснення тиску на самого адвоката. Цього ж року в ЗМІ було повідомлено про 68 випадків насильства з боку правоохоронців, а також про 9 смертей осіб, що сталися внаслідок перебування в установах ОВС або спілкування з працівниками міліції [5, с. 47].

Така негативна тенденція, що сформувалася ще минулого століття, суперечить вимогам цивілізованого суспільства. На сьогодні наслідки синдрому «злодія в законі» призводять до зневіри в чесності та неупередженості посадових осіб органів досудового розслідування та прокуратури, а також у прозорості судових рішень національних судів. Практика Європейського суду вказує на непоодинокі рішення проти України, у яких постраждала особа зазнала тяжких тілесних ушкоджень у ході затримання працівниками міліції. У справі «Чіжов проти України» за завдання тілесних ушкоджень у момент затримання Європейський суд, визнавши порушення п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції, зобов'язав державу-порушницю сплатити постраждалому 2500 євро [6]. У справі «Вергельський проти України» можна простежити низку порушень закону працівниками досудового розслідування: неперевірка факту вимушеної самообмови; тортури та побиття під час утримання під вартою; застосування методів фізичного та морального впливу на заявника з метою визнати його винним у скоєнні злочину, а також безпідставне затримання («слідчий запропонував заявникові підписати підтвердження того, що 20 березня 2004 р. його було правомірно затримано за нецензурну лайку в громадському місці і що він не має претензій до міліції. Заявник, хоч і був невинуватим, погодився, оскільки, як він стверджує, сподівався, що на цьому його страждання припиняться») з метою отримання зізнання у вбивстві; формальне подальше звільнення з-під варти (заявника й надалі тримали в незайнятих приміщеннях райвідділу міліції). У цій справі Європейський суд одноголосно визнав

факти порушення ст. 3 Конвенції стосовно нелюдського поводження із затриманим та неефективного розслідування скарг заявника з приводу тортур з боку працівників міліції. До того ж Суд констатовано визнав порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з тривалістю кримінального провадження та ст. 13 стосовно неефективності розслідування в кримінальній справі в цілому [7].

Окрім того, аналіз порушених проти України справ свідчить про засудження Європейським судом нелюдського поводження з затриманою особою, незаконних дій, визнаних світовим співтовариством тортурами. У справі «Мельник проти України» нагадується, що ст. 3 Конвенції категорично забороняє тортури та нелюдське поводження як таке, що принижує людську гідність, незважаючи на обставини та поведінку жертви. Далі Європейський суд роз'яснює, що погане поводження повинно відповідати мінімальному рівню суворості в рамках ст. 3 Конвенції [8]. Оцінка цього мінімуму є відносною і залежить від усіх обставин справи, таких як: тривалість лікування, фізичний і психічний вплив та, у деяких випадках, стать, вік і стан здоров'я жертви. Можна дійти висновку, що в більшості порушених проти справ України містяться ознаки поводження, що принижує людську гідність. Наприклад, у справі «Ухань проти України» заявник стверджує, що звернувся до Корсунь-Шевченківської районної прокуратури із заявою про порушення кримінальної справи стосовно декількох працівників міліції, які завдали йому тілесних ушкоджень з метою визнати винним у скоєнні злочину. Протягом відбування строку позбавлення волі заявника внаслідок неналежної медичної допомоги було визнано інвалідом II групи. Незважаючи на заперечення з боку представників української влади, Європейський суд встановив порушення ст. 3 та ст. 13 Конвенції та зобов'язав сплатити постраждалому 6000 євро [9].

Важливим є висловлення судді в цьому рішенні, який зазначив, що «...у ситуації, коли особа перебуває під контролем уповноважених органів (як у справі, що розглядається), існує значна підозра, що від-

повідальність за стверджувані та встановлені тілесні ушкодження покладається на ті ж самі органи; у цьому разі на них також лягає тягар доказування, і саме вони мають переконливо довести, що не несуть відповідальності за стверджувані ушкодження» [9]. Тобто відповідальність за життя особи, яка перебуває на утриманні держави в якості підозрюваного чи обвинуваченого, повністю повинна лягати на ті державні органи та посадові особи, що безпосередньо утримують особу під вартою, а також на органи та посадові особи, обов'язком яких є нагляд за дотриманням законності під час впровадження цього заходу.

Виходячи з рішень Європейського суду, на посадових осіб органів досудового розслідування повинен лягати тягар доведення їх безвинної поведінки та дотримання закону. Утім в українських судах усе навпаки: постраждала особа повинна доказати факти жорстокого поводження з нею. Зазвичай це зробити дуже важко, а іноді неможливо. Фактична безвідповідальність держави за незаконне насильство або знущання над особою в органах досудового розслідування простежується в усіх справах, порушених проти України під час незаконного затримання, арешту, у випадках необхідної медичної допомоги та порушення права на захист. Так, скарги на катування в органах досудового розслідування з метою отримання зізнання з боку невинуватої особи у скоєнні злочинів і на нелюдські умови її утримання під вартою містяться у справах «Луценко проти України», «Яременко проти України», «Кобець проти України», «Кузнецов проти України», «Данкевич проти України», «Назаренко проти України», «Алієв проти України», «Хохмич проти України», «Полторацький проти України» та ін.

Значна кількість справ містить факти жорстокого поводження посадових осіб органів досудового розслідування з людиною у випадках ненаданням адекватної медичної допомоги, що призвело до фізичних втрат і тяжких хвороб людини («Яковенко проти України», «Охріменко проти України», «Вергельський проти України», «Яременко проти України» та ін.).

Варто згадати гучну справу «Гонгадзе проти України» про викрадення та вбивство працівниками міліції журналіста. Обставини цієї справи було викладено в заяві до Європейського суду дружиною вбитого. Європейський суд визнав порушення ст. ст. 2, 3, 13 Конвенції і зобов'язав Україну відшкодувати 100 000 євро. У справі «Кац проти України» було постановлено відшкодувати 7 000 євро за моральну шкоду кожному з родичів померлої в слідчому ізоляторі [10].

Є й інші факти, що цивілізованим суспільством визнаються нелюдськими та жорстокими. Зокрема, у справі «Душка проти України» Європейський суд, акцентуючи увагу на неповнолітньому віці заявника, визнав нелюдськими та жорстокими обставини, за якими «правоохоронні органи використали адміністративний арешт заявника, щоб зламати супротив та скористатися його уразливим станом для отримання зізнання у вчиненні злочину. Таку практику, особливо з огляду на вік заявника, Європейський суд визнав як нелюдське й таке, що принижує гідність, поводження» [11].

Європейський суд у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що погане поведження з особою підпадає під дію ст. 3 Конвенції лише в разі, якщо досягнуто мінімального рівня жорстокості. У справі «Охріменко проти України» Європейський Суд пояснює, що «мета такого поведження є чинником, який слід урахувати, з'ясовуючи, зокрема, чи був намір принизити або образити потерпілого. Однак відсутність такої мети не може неминуче приводити до висновку про те, що порушення ст. 3 Конвенції було» [12]. З огляду на це твердження можна дійти висновку, що мінімального рівня жорстокості буде досягнуто в більшості кримінальних справ, поданих на розгляд Європейського суду. До того ж, аналіз порушених проти України справ показав, що ознаки поведження, що принижує людську гідність, містяться майже в кожній із них.

Важливою проблемою в нашій державі є нереагування прокуратурою на заяви з приводу побоїв і мордування особи на

досудовому слідстві. Недобросовісне реагування призводить до відповідальності за рішеннями Суду, який неодноразово стверджував, що «... Європейський суд не завжди вимагає, щоб заявник підтверджував кожне твердження відповідним документом, визнаючи, що надання відповідної інформації та можливість перевірити факти у таких справах, в першу чергу, покладається на компетентні органи» [12]. Така позиція Європейського Суду, на жаль, не міститься в національному законодавстві.

За оціночними даними соціологів, у 2009 р. в Україні жертвами незаконного насильства з боку правоохоронців стали 604 тис. осіб. У 2010 р. ця цифра зросла до майже 800 тисяч. Відомо про 23 випадки смерті затриманих у міліції у 2009 р., у 2010 ця цифра зросла до 51, а від початку 2011 р. вже відомо про 26 смертей. У 2013 р. ЗМІ повідомили про 68 випадків насильства з боку правоохоронців, а також про 9 смертей громадян, що перебували в установах ОВС. За фактами жорстокого поведження з людиною органами прокуратури у 2013 р. було здійснено досудове розслідування в 3031 кримінальному провадженні стосовно працівників ОВС. Із них за ст. 365 КК України (перевищення влади) – 2638 проваджень, за ст. 364 (зловживання владою) – 192, за ст. 127 (катування) – 48 проваджень. Однак до суду з обвинувальними актами було направлено лише 49 кримінальних проваджень стосовно 96 працівників міліції. Із них 43 провадження щодо 80 осіб за ст. 365 КК України (перевищення влади) і 5 проваджень щодо 15 працівників міліції за ст. 127 (катування) [5, с. 29]. Отже, органи прокуратури продовжують кваліфікувати більшість фактів жорстокого поведження з особою як зловживання владою або перевищення влади, старанно уникаючи ст. 127 (катування). Цьому сприяє той факт, що ст. 365 КК України містить склад злочину, що може охоплювати широкий спектр правопорушень. Розчинення поняття «катування» у більш широкому понятті «перевищення влади», дає змогу приховувати дійсну поширеність катувань і перешкоджає

ефективному контролю за виконанням зобов'язань за Конвенцією ООН проти катувань щодо суворості покарання. Це також заважає ефективному застосуванню положень кримінального законодавства до співучасників осіб, які застосовують катування. Така хибна практика приховує реальний масштаб випадків катування в правоохоронних органах, однак щороку згідно з рішеннями Європейського суду як компенсацію за жорстоке поводження з боку міліціонерів наша держава повинна виплачувати значні кошти.

Висновки

Проблема відповідальності держави перед особою за дії, що визнаються цивілізованим суспільством як катування та тортури, озвучена в рішеннях Європейського суду та зобов'язує Україну вжити низку заходів щодо ліквідації цього явища. Україна як демократична, правова держава по-

винна забезпечити організацію суспільного життя, гарантуючи правопорядок, основою якого є неухильне виконання закону.

На основі аналізу змісту рішень Європейського Суду з прав людини можна визначити, що підставою для відповідальності держави на міжнародній арені демократичне суспільство визнає «жорстоким поводження з особою» таке:

- невзяття до уваги віку та стану затриманої особи під час кримінального судочинства;

- жахливі умови перебування в місцях досудового тримання особи;

- відсутнє чи неефективне медичне лікування, що призводить до смерті людини.

Важливою правовою позицією Європейського суду є положення про те, що тягар доведення своєї безвинності по відношенню до особи поведінки лежить на правоохоронних органах.

Література

1. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 р. Ратифіковано законом № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004
2. Європейський Суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К. : Право України, 2011. – дод. до журн. «Право України». Вип. 1, ч. 1-2 : Стаття 3 ЄКПЛ. Заборона катувань : у 3 ч. – 2011. – 936 с.
3. Спільний наказ МВС та Мініюсту України «Про заходи стосовно дотримання вимог законодавства при затриманні без ухвали слідчого судді, суду осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та при обранні стосовно підозрюваних запобіжного заходу – тримання під вартою під час кримінального провадження» від 26 березня 2013 р. № 289/540/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0602-13>
4. Наказ МВС України «Про питання діяльності комісій з етики та службової дисципліни органів внутрішніх справ» від 7 серпня 2013 р. № 750 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1471-13>
5. Права людини в Україні – 2013. Доповідь правозахисних організацій. / за ред. Є. Ю. Захара / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків : Права людини, 2014. – 456 с.
6. Справа «Чіжов проти України» (Заява № 6962/02), Страсбург, 17 травня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/2575>
7. Справа «Вергельський проти України» (Заява № 19312/06), Страсбург, 12 березня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/974_460
8. Справа «Мельник проти України» (Заява № 72286/01), Страсбург, 28 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_049
9. Справа «Ухань проти України» (Заява № 30628/02), Страсбург, 18 грудня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_440
10. Справа «Гонгадзе проти України» (Заява № 34056/02), Страсбург, 8 листопада 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_420
11. Дело «Душка против Украины», Страсбург, 3 февраля 2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/file/38107.doc>
12. Справа «Охріменко проти України» (Заява № 53896/07), Страсбург, 15 жовтня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_524